

УДК 903 (477. 75)

Зубар В. М.

ДО ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ ТАК ЗВАНИХ ВОТИВНИХ ПЛИТОК ФРАКІЙСЬКОГО КОЛА З ТАВРИКИ

У статті розглядаються вотивні плитки так званого фракійського кола, що поширилися в Херсонесі у II-III ст. внаслідок тісних контактів з Нижнім Подунав'ям.

Протягом другої половини II - третьої чверті III ст. в Херсонесі та його околицях, а також на території Харакса і в інших пунктах південно-західної частини Кримського півострова дислокувалися римські війська зі складу Мезійської армії Римської імперії. У середовищі населення Таврики того часу римські військовослужбовці являли собою не тільки досить компактну, а й чужорідну групу. Вони були носіями іншої культури і, отже, форми їхніх релігійних уявлень відрізнялися від релігії причорноморських греків і варварського населення регіону. Незважаючи на процеси нівелювання культур і релігійного синкретизму, який спостерігається в перші століття нашої ери, релігійні уподобання римських військовослужбовців були досить специфічні. Причому, як тепер встановлено, римські культи не вийшли за межі римських гарнізонів і суттєво не вплинули ні на релігійне життя грецького в своїй масі населення Херсонеса, ні на варварське населення Таврики [1]. Тому важливо оцінити інформативність пам'яток, пов'язаних з релігійними уявленнями римських військовослужбовців у Тавриці. Найцікавіші в цьому плані — вотивні плити так званого фракійського кола, на які звичайно посилаються як на один з найбільш чітких показників присутності римських солдатів в античних центрах Північного Причорномор'я і неоднорідність їхніх релігійних уявлень.

Вотивні мармурові плити, знайдені під час розкопок Херсонеса, поблизу оборонних стін Харакса і на Сакському пересипу, вже неоднора-

зово були предметом спеціального вивчення [2]. Пам'ятки цієї категорії, переважно більшість яких привезено з центрів Західного Понту, представлені відполірованими прямокутними або трапецієвидної форми плитками, іноді із заокругленим верхом, виготовленими або з проконеського з синіми прожилками, або з грубозернистого білого мармуру. На лицьовій поверхні, як правило, облямованій рамкою, були зображення божеств, виконані в низькому барельєфі. Іноді такі плити, зокрема в Херсонесі, робилися з вапняку, що свідчить про їх виготовлення на замовлення на місці, очевидно, за привезеними зразками [3]. Показово, що два рельєфи з розкопок Портового району Херсонеса не мали по периметру звичайної для таких пам'яток рамки, що непрямо свідчить про виготовлення їх місцевими майстрами [4].

Такі мармурові плити, що укріплювалися на стінах святилищ, пов'язаних з релігійними уяв-

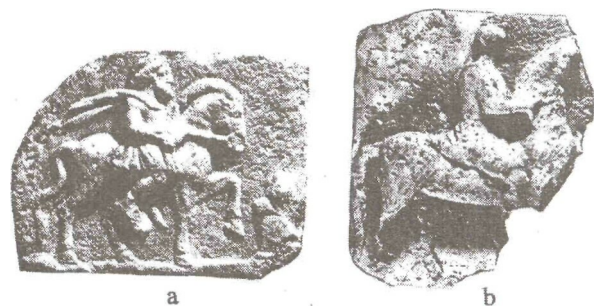

Рисунок. Вотивні плити із зображенням фракійського вершника з розкопок Портового району Херсонеса:
а - мармур; б - вапняк

леннями фракійського населення Подунав'я, датуються переважно II-III ст. [5]. Тому знахідки аналогічних пам'яток в античних центрах Північного Причорномор'я звичайно пов'язуються дослідниками з присутністю тут римських гарнізонів, до складу яких входили уродженці Подунав'я [6].

Щодо теми, яка розглядається, важливо навести перелік божеств, зображених на таких плитках. Сьогодні в Херсонесі та його околицях, цілих або фрагментованих, відомо: 11 пам'яток із зображенням фракійського вершника, один рельєф - Діоскурів, один - Артеміди, два - Діоніса, один - Гекати, один - Мітри, один - Гери [7]. З Харакса походять три зображення фракійського вершника, чотири - Діоніса, два - Мітри, а також по одному - Гермеса, Артеміди і триликої Гекати [8]. На Сакському пересипу виявлено дев'ять фрагментів рельєфів із зображенням фракійського вершника, Гери, Кібели, Артеміди і, вірогідно, — Юпітера Найкращого і Найвеличнійшого, Мітри-Тавроктона і Асклепія [9].

Аналогічні вотивні плитки знайдено не тільки на території Таврики, а й в інших античних центрах Північного Причорномор'я. В Ольвії відомо п'ять таких пам'яток із зображенням фракійського вершника, чотири - Мітри-Тавроктона, а ще на двох представлені бородаті боги Деметра і Кора [10]. Аз Тіри походять дві плитки, на яких зображені фракійські вершники, і одна - із зображенням Артеміди [11]. Всі божества, зображення яких є на таких вотивних плитках, можна розділити на декілька груп.

До першої належать рельєфи із зображенням фракійського вершника. Кількісно їх переважна більшість. В образі вершника на території Мезії і Фракії в перші століття нашої ери шанувався не тільки Герой, а й Асклепій, Діоніс, Зевс, Плутон, Аполлон, Мітра, Серапіс, Сільван, Артеміда і навіть Артеміда-Бендіда [12]. Цілком можливо, що й самі дедиканти не мали сталого і чіткого уявлення про роль і функції свого кінного бога [13]. Але його зв'язок з боротьбою різних начал (земного і небесного, життя і смерті, римлян і варварів) стає особливо характерним для аналогічних пам'яток середини III ст. [14], і фракійське походження цього зображення є безсумнівним [15]. Ці пам'ятки відбивають вірування і релігійні уявлення вихідців з території Мезії та Фракії [16], уродженців яких становили порівняно значний відсоток серед римських військовослужбовців, особливо підрозділів допоміжних військ Мезійської армії [17]. Зі складу саме цієї римської армії посилалися солдати для виконання гарнізонної служби в античних містах Північного Причорномор'я [18].

До другої групи належать божества східного походження, представлені в групі пам'яток, що розглядаються, зображеннями Мітри. Культ цього іранського сонячного божества в перші століття нашої ери був дуже поширений на території Римської імперії, і в Подунав'ї зокрема, насамперед серед солдат римської армії [19]. Пояснюється це тим, що Мітра був багатофункціональним божеством, охоронцем договору і союзу, борцем зі злом і його переможцем, який ніс людям світло і добро [20]. Такі мармурові рельєфи, що походять з Херсонеса та Харакса, а також знахідка в районі херсонеської цитаделі фрагментованого вітваря з латинською присвятою, вірогідно, Мітрі від імені римського військовослужбовця [21], а також незначна кількість пам'яток, присвячених цьому божеству в Тавриці, дозволяє пов'язувати їх з ідеологією дислокованих тут солдат римської армії. Хоча Е. І. Соломонік не виключала й того, що adeptами цього культу були не тільки солдати, а й певна частина цивільного населення Херсонеса [22].

І, нарешті, в третю групу можуть бути об'єднані зображення, адекватні божествам грецького пантеону, образи яких, проте, в перші століття нашої ери зазнали певної модифікації внаслідок кризи полісної ідеології та релігійного синкретизму [23]. Одним з наслідків цього процесу в Херсонесі було розширення кола приватних культів, які відправлялися сім'ями в домашніх святилищах [24]. Враховуючи те, що переважна більшість рельєфів розглядуваного типу із зображеннями божеств грецького пантеону була виявлена при розкопках житлових кварталів цього центру, є всі підстави вважати, що рельєфи із зображеннями грецьких божеств стояли не тільки в культових приміщеннях римських військовослужбовців, а й у домашніх святилищах херсонеситів.

Усе сказане дозволяє дійти дуже важливого висновку, що тип вотивного рельєфу так званого фракійського кола незалежно від характеру зображення не може розглядатися як показник належності пам'ятки виключно римським військовослужбовцям - вихідцям з Подунав'я. Тільки в тих випадках, коли на пам'ятках зображено фракійського вершника, про це можна говорити більш чи менш упевнено [25].

Сьогодні загальноновизнаним є факт, що мармурові плитки такого типу були дуже поширені на території Дунайських провінцій Римської імперії не лише серед військовослужбовців, а й серед цивільного населення. Саме це дозволило зробити висновок, що і в Херсонесі аналогічна

форма присвяти богам використовувалася не тільки римськими солдатами, а й греками-херсонеситами, про що, зокрема, свідчить вапняковий фрагмент із зображенням богині Діви [26]. Отже, поширення цього типу пам'яток в Північному Причорномор'ї не слід пов'язувати виключно з присутністю в складі населення етнічних фракійців, у тому числі й солдатів. Мабуть, їх розповсюдження треба пояснювати в більш загальному плані: різнобічними зв'язками з Подунав'ям, які призвели до певного запозичення, а також присутністю в складі населення античних центрів регіону певних груп вихідців з території Мезії та Фракії, але не обов'язково лише військово-службовців римської армії [27].

Сказане, з одного боку, добре узгоджується з даними про присутність у складі населення Херсонеса і Харакса цивільного населення, пов'язаного з римськими гарнізонами [28], а з другого - з провінційно-римським культурним впливом, який найпомітніше проявився в матеріальній культурі [29], в тому числі і в поширенні дуже специфічних плиток так званого фракійського типу із зображеннями божеств традиційного грецького пантеону. У справедливості зробленого висновку переконує і рельєфна теракотова плакетка з Херсонеса [30], пов'язана з культом Дунайського вершника, який набув найбільшого поширення наприкінці III ст., коли стаціонарного римського гарнізону в Херсонесі вже не було.

1. Мещеряков В. Ф. Религия и культы Херсонеса Таврического I-IV вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук.- М., 1980.- С. 11-12. Вірогідно, єдиним винятком з цього правила є культ римських імператорів. Але досі його відправлення римськими військовослужбовцями в Північному Причорномор'ї не зафіксоване пам'ятками, хоча безсумнівно, що, будучи складовою збройних сил імперії, вони були просто зобов'язані приносити жертви і виконувати необхідні ритуальні дії, пов'язані з культом римських імператорів. Водночас, культ імператорів, як показали спеціальні дослідження, був не стільки релігійним, скільки політичним явищем у Північно-Причорноморському регіоні, тому його слід розглядати в тісному зв'язку з розвитком основних тенденцій в офіційній релігії грецьких центрів (детал. див.: Зубар В. М. Культ римських імператорів в Северном Причерноморье // РА.- 1995.- № 1.- С. 57-63).
2. Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов и надписи бснефициарисвв Ай-Тодоре // ИАК.- 1911.- Вып. 40.- С. 1-42; Блаватский В. Д. Харакс // МИА.- 1951.- № 19.- С. 156-158; Щеглов А. Н. Фракийские посвящательные рельефы из Херсонеса Таврического // МИА.- 1969.- № 150.- С. 135-178.
3. Щеглов Л. Н. Фракийские посвящательные рельефы...- С. 153.
4. Кадесв В. /., Сорочам С. Б. Херсонес і Західний Понт: проблема контактів // Археологія.- 1989.- № 4.- С. 100-101, рис. 9-Ю.
5. Kazarow G. I. Denkmaler des thrakischen Reitergottes in Bulgarian.- Budapest, 1938; Goceva Zl., Oppermann M. Monumenta Orac Ponti Euxini Bulgariae // ССЕТ.- 1979.- В. 1.- Р. 9-25, 30-40, 48-63, 65-71, 73-113; Goceva Zl., Oppermann M. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta // ССЕТ.- 1984.- В. II.- № 2.- Р. 4-133; Гочева З. Святилища на тракийский конник в районе на Провадия // Acta Associations Internationalis Terra Antiqua Balcanica.- 1990.- № 4.- С. 134-142.
6. Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов...- С. 35, 41; Блаватский В. Д. Вказ. праця.- С. 256-258; Щеглов А. Н. Фракийские посвящательные рельефы...- С. 170-177; Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии.- К., 1992.- С. 152; Крыкин С. М. Фракийцы в античном Северном Причерноморье,- М., 1993.- С. 141; Сон Н. А. Тира римского времени,- К., 1993.- С. 122 та ін.
7. Щеглов А. Н. Фракийские посвящательные рельефы...- С. т-60; Каасев В. Г. Сорочин С. Б. Вказ. праця.- С. 99-101, рис. 9-10. Один фрагмент такого рельефу знайдено під час розкопок Північно-Східного району Херсонеського городища під керівництвом М. І. Золотарьова, але ще не опубліковано.
8. Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов...- С. 12-16.
9. Ланцов С. Б. Отдельные вопросы истории Херсонесской хоры (по данным лапидарной эпиграфики) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл.- К., 1987.- С. 94; Його ж. Позднесантичное святилище на Сакской пересыпи // Проблемы античной культуры.- Симферополь, 1988.- Ч. 3.- С. 249-250; Його ж. Западный Крым в составе Херсонесского государства: Автореф. дис... канд. ист. наук.- К., 1991.- С. 7-8, 15; Його ж. Две вотивные таблички из святилища римских военнослужащих около Сакского озера в Крыму // Хсб.- 1999.- Вып. 10.- С. 98; Кутайсов В. А., Ланцов С. Б. Работы Запднокрымской экспедиции // АО за 1986.- М., 1988.- С. 302.
10. Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов...- С. 17-19; Блаватский В. Д. Вказ. праця.- С. 256-258; Щеглов А. Н. Два вотивных рельефа из Ольвии // ЗОАО.- 1967.- Т. П.- С. 255-259; Русяева А. С. Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу // Археологія.- 1982.- Вип. 37.- С. 152-153; Крапивина В. В. Рельєф с Митрой Тавроктонном из Ольвии // Древнее Причерноморье // КСОАО.- 1994.- С. 168-171; Зубар В. М., Крапивина В. В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Vita Antiqua.- 1999.- № 2.- С. 76-83.
11. Сон Н. А. Вказ. праця.- С. 122-123.
12. Щеглов А. Н. Фракийские посвящательные рельефы...- С. 174; Oppermann M. Zum Kult des thrakischen Reiters in Bulgarian // Thracia.- 1974.- № 3.- С. 353-362; Попов Д. Тракийская богиня Бендиди.- София, 1981.- С. 16-18, 20, 78, 83, 95-96, 103; Крыкин С. М. Вотивный барельеф фракийского всадника из Полтавского краеведческого музея // ВДИ.- 1990.- № 1.- С. 75-76; Його ж. Фракийцы...- С. 137-143; Русяева А. С. Религия и культы...- С. 152. Показово, що на одному з рельєфів із зображенням фракійського вершника з Ольвії на підставі аналогів переконливо реконструйовано присвяту Поробону, який був за своїм походженням кельтським божеством. Див.: IOSPE, I², № 171; Соломоник Э. Й. Из истории религиозной жизни в северопонтийский городах позднесантичного времени // ВДИ.- 1973.- № 1.- С. 55-56; Русяева А. С. Негрецькі елементи...- С. 11; Крыкин С. М. Deus Sanctus Porobonus // ВДИ.- 1992.- № 3.- С. 140-147.
13. Штаерман Е. М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи,- М., 1961.- С. 248; Його ж. Социальные основы религии древнего Рима.- М., 1987.- С. 30, 132, 234, 301; пор.: Тачева-Хитова М. История на източните култове в Долна Мезия и Тракия V в. пр. н. с.- VI в. н. е.- София, 1982.- С. 144, № 39; С. 156-157, № 55 а; С. 168, № 74; С. 268-270, № 17; С. 276-277, № 22.
14. Штаерман Е. М. Социальные основы...- С. 301; Oppermann M. Op. cit.- С. 244-249.

15. Тачева-Хитова М. Вказ. праця.- С. 447-450, 458¹⁵⁹; Найденова В. П. Культ Митры в Нижней Мезии и Фракии // Проблемы античной культуры.- М., 1986.- С. 56-59; Крыкин С. М. Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья // Thracia.- 1988.- № 8.- С. 79; Goceva Z/. Weihungen ft>r den Thrakischen Reiter von Mitgliedern der rumischen Legionen // Studia in honorem Borisi Gerov.- Sofia, 1990.- S. 88-98; Clauss M. Cultures Mithrae-Stuttgart, 1992.- S. 218-233, 235.
16. Holder P. A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan.- London, 1980.- P. 109-139; Mann J. S. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principal.- London, 1983.- P. 38, 66.
17. Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК- 1915.- Вып. 58.- С. 8; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя.- К., 1998.- С. 98-106.
18. Тачева-Хитова М. Вказ. праця.- С. 447 —450.
19. Колосовская Ю. К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура древнего Рима.- М., 1985.- Т. 2.- С. 205-207.
20. Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического,-М., 1983.-№ 11.-С. 40-41.
21. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни...- С. 8.
22. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни...- С. 55; Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического // Обряды и верования древнего населения Украины.- К., 1990.- С. 61-62.
23. Мещеряков В. Ф. Вказ. праця.- С. 11.
24. Крыкин С. М. Фракийцы...- С. 140-141.
25. Щеглов А. Н. Фракийские посвятельные рельефы...- С. 167.
26. Кадеев В. /., Сорочан С. Б. Вказ. праця.- С. 91-101.
27. Дьяков В. Н. Древности Ай-Тодора- Ялта, 1930.- С. 21-23; Блаватский В. Д. Вказ. праця.- С. 250-253; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.- К., 1994.- С. 90-99.
28. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.-К., 1982.-С. 117.
29. Калашиник Ю. П. Херсонесский памятник культа Дунайского всадника // Труды ГЭ.- 1997.- Т. 28.- С. 167-173.
30. Колосовская Ю. К. Вказ. праця.- С. 223.

V. Zubar

TO THE ETHNIC CHARACTERISTIC OF VOTIVE PLATES OF SO-CALLED THRACIAN ORIGIN FROM TAVRICA

The votive plates of so-called Thracian origin are examined in this article. They are usually quoted as an exact illustration of Roman soldiers presence in Tavrca during the second ~ third quarter of IInd century. However, analysis of images on these memorials evidences that in Chersones the analogic form of devotion to deities was used not only by Roman soldiers but also by Greek townspeople, the limestone fragment with reflection of local goddess, the Virgin evidences it.